

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ВАСИЛІВСЬКИЙ ТРЕТІЙ НЕКРОПОЛЬ В НАДПОРІЖЖІ

За останні 10—15 років археологічна наука на Україні збагатилась цінними пам'ятками, виявленими в Дніпровському Надпоріжжі. Ці матеріали дозволяють по-новому розглядати шляхи культурно-історичного розвитку місцевих племен. В світлі нових даних став, наприклад, цілком очевидним факт зміни населення на Півдні України при переході від палеоліту до неолітичної епохи.

Для розуміння цієї події в історії первісних племен Подніпров'я важливе значення, зокрема, має досліджений нами в 1955 р. Василівський третій могильник.

Василівський могильник знаходиться на лівому березі Дніпра (озеро Леніна) в с. Василівці, Синельниківського району, Дніпропетровської області, на схилі третьої (лесової) тераси, що підноситься над додніпрогесівським рівнем Дніпра на 17—20 м¹.

Могильник займає площу близько 100 м². Під час розкопок на місці могильника зафіксована така стратиграфія нашарувань:

1) ґрунт темного кольору (гумус), товщина 0,5 м; 2) лесовидний суглинок жовтуватого кольору, товщина 0,7 м; 3) білесуватий суглинок з прошарками супіску, 1,6 м; 4) супісок (починається на глибині 3,4 м).

Поховання знаходилися на різній глибині, в нижній половині другого і верхній частині третього шару — 0,8—1,6 м від поверхні ґрунту (рис. 1).

При дослідженні могильника слідів поховальних ям не виявлено. Можливо, померлі були покладені в неглибокі ями, опущені з основи чорноземного шару і верхньої частини лесовидного суглинку².

Збереженість кістяків погана, особливо верхніх. В кращому стані кістяки, що залягають глибше, у верхній частині білесуватого суглинку. Кістки останніх, просякнуті вапняковими солями, неміцні, але все ж зберігають свою форму. Всього на Василівському могильнику нами виявлено 44 кістяки. Кілька поховань, крім того, були розчищені А. Д. Столяром в 1953 р.³ Якщо припустити, що густина поховань в

¹ Могильник виявлений розвідками В. М. Даниленка і О. В. Бодяньського. В його дослідженні взяли участь, крім автора, А. В. Добровольський, Г. В. Лебединська, Т. В. Сурніна, І. Й. Гохман та художник Ю. М. Набок.

² Центральна частина могильника, на жаль, була зруйнована при спорудженні протитанкового рову, у викиді якого нами знайдено велику кількість дрібних людських кісток. Пізніше на місці протитанкового рову виник глибокий яр.

³ А. Д. Столяр, Первый Васильевский мезолитический могильник, Археологический сборник, I, изд. Эрмитажа, Л., 1959, стор. 161 і далі.

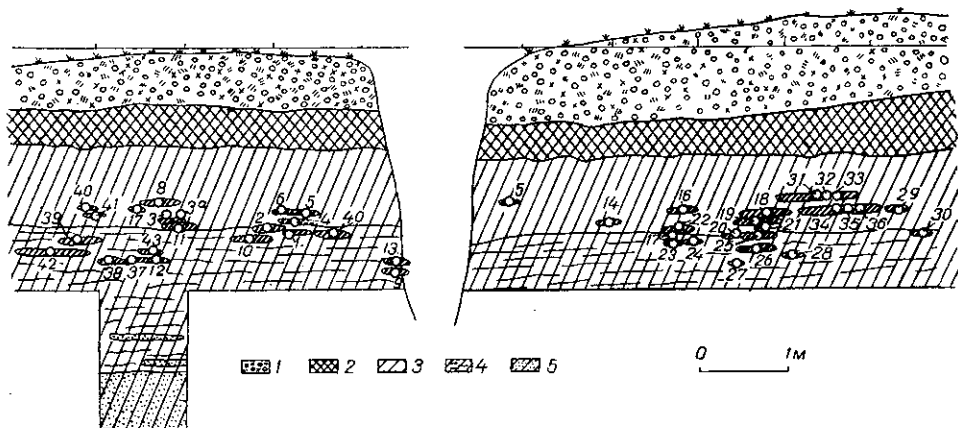

Рис. 1. Василівський третій некрополь; схематичний розріз.

1 — сучасні будівельні залишки; 2 — ґрунт; 3 — лесовидний суглинок; 4 — лесовидний трішки шаруватий суглинок; 5 — сипісок.

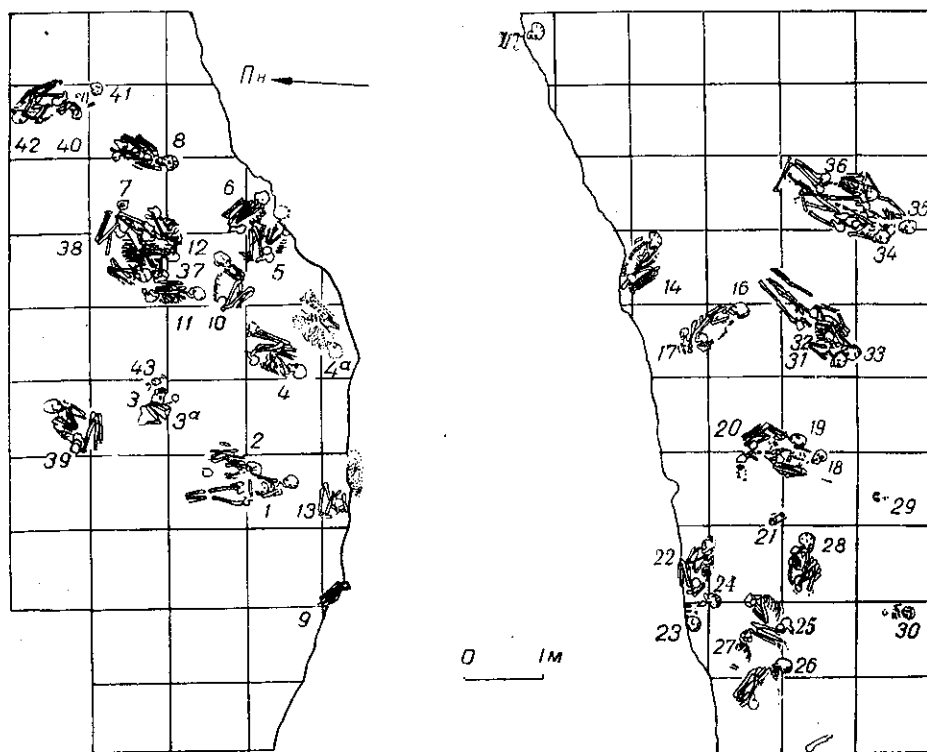

Рис. 2. Василівка 3. Загальний план могильника.

центральної частині могильника була така ж, як і по краях, то всього в могильнику було не менше 60—70 поховань.

За обрядом поховання і розміщення кістяків могильник поділено на дві нерівні групи: до першої належить 37 скорчених поховань (№ 2—

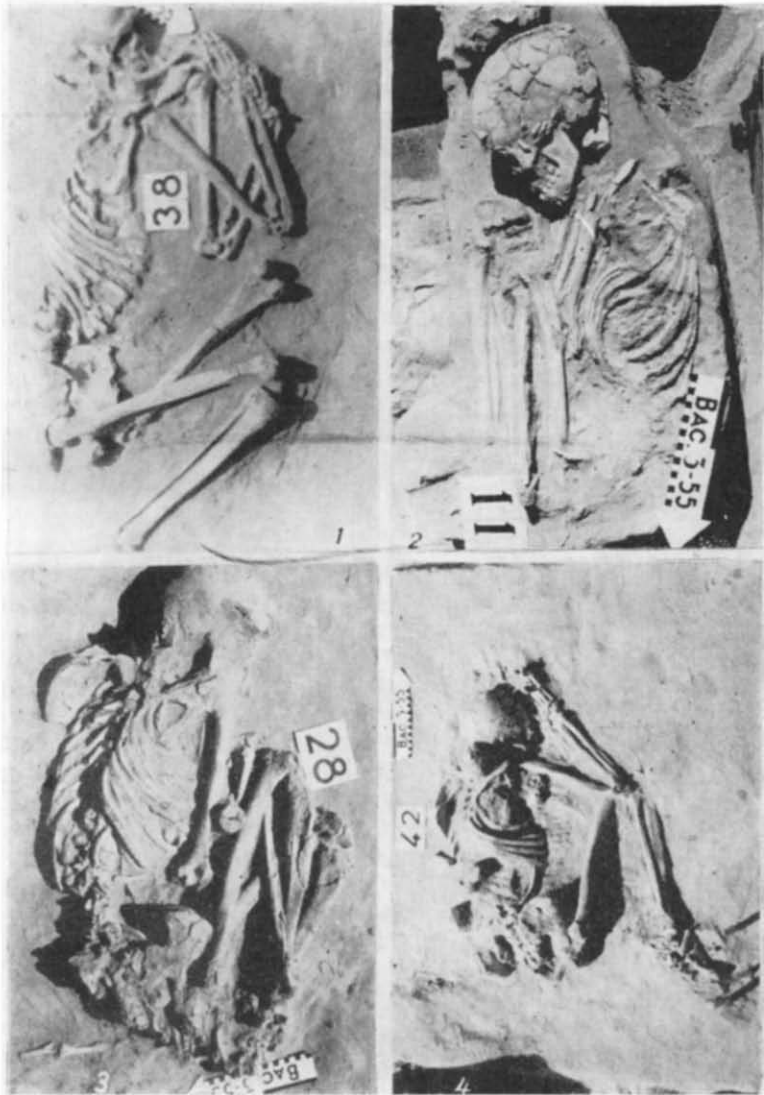

Рис. 3. Василівка 3. Поховання № 38, 11, 28, 42, слабо (1, 4) і сильно (2, 3) скорчені.

14, 16—30, 37—43), до другої — 7 витягнутих (№ 1, 31—36). До другої групи треба, очевидно, віднести також поховання № 15, від якого зберігся лише череп.

Як буде показано нижче, Василівський третій могильник за рядом ознак нагадує досліджені за останні роки в Надпоріжжі Волоський⁴, Василівський перший і частково Чаплинський⁵ могильники.

⁴ В. Н. Даниленко, Волошский эпилеолитический могильник, «Советская этнография», 1955, № 3.

⁵ А. В. Добровольский, Могильник в с. Чапли, Археология, IX, К., 1954.

Поховання першої групи скорчені на правому (27), рідше на лівому (10) боці. Вони орієнтовані на південь (7), південний схід (12), схід (11), південний захід (5). Лише поодинокі поховання лежать черепами на північ або захід (рис. 2). Померлі були покладені в «спля-

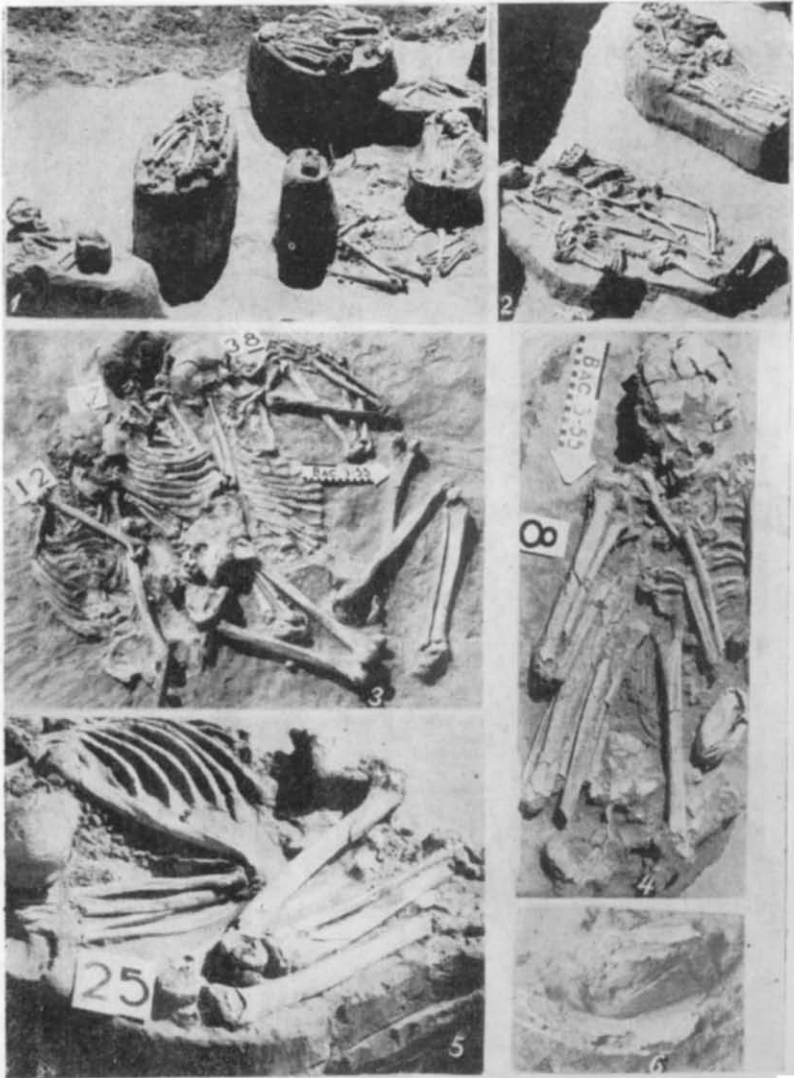

Рис. 4. Василівка 3.

1 — залягання поховань у північно-східній частині розкопу; 2 — групові витягнені поховання (№ 31—33; 34—36); 3 — потрійне скорчене поховання (№ 12, 37, 38); 4 — поховання № 8, скорчене на спині; 5 — поховання № 25; 6 — трикутне вістря, виявлене між ребрами поховання № 33.

чий» позі — «калачиком», ноги підігнуті до живота, руки зігнуті в ліктях, кисті — проти обличчя, часто наче закривають його або, складені долонями, знаходяться біля нього.

Ступінь скорченості не завжди однаковий. Поряд з кістяками, що мають слабку, вільну, так би мовити природну скорченість (рис. 3, 1, 4), є поховання (№ 6, 11, 16, 26), великі трубчасті кістки яких неприродно сильно притиснуті до кісток тулуба (рис. 3, 2, 3). Ці померлі, очевидно, були покладені зв'язаними або ж з силою втиснуті у вузьку

яму, про що свідчить положення стоп, які часто (№ 4, 13, 25) витягнуті вниз, «на пальчики»⁶.

В першій групі Василівського третього могильника дещо окремо стоїть поховання № 8 — у скорченому стані на спині (рис. 4, 4). У поховань № 18, 25, 42 черепи лицевими частинами повернуті майже вниз (рис. 4, 5).

Із загального числа поховань першої групи — 12 дитячих, віком від 2 до 12 років⁷. Решта — поховання дорослих. В результаті опрацювання антропологічного матеріалу І. Й. Гохману вдалося уточнити вік 15 дорослих осіб. Серед них восьмеро мали по 25—30 років, п'ятеро — 36—50 і двоє — 50—55 років. Із 23 скелетів — 6 жіночих і 12 чоловічих. Крім індивідуальних поховань, є одне потрійне (№ 12, 37 та 38 — рис. 4, 3) і три парні (№ 5 і 6; 18 і 19; 3 і 3а). Якоїсь систематичності в розміщенні чоловічих, жіночих і дитячих поховань на могильнику не спостерігалось.

Подібно до поховань Василівського першого могильника, деякі кістяки дорослих і всі дитячі (останні особливо густо) пофарбовані червоною вохрою.

Як відзначалося вище, кістяки залягають на різній глибині, інколи (сім випадків) перекриваючи один одного. Так, № 3 і 3а перекривали кістяк № 43, а № 11 перекривав черепи потрійного поховання (рис. 4, 1). Поховання № 40, 41 і 42 дають навіть потрійне перекривання. Проте пошкоджень кістяків при повторних похованнях немає. Треба думати, що на поверхні могильника в давнину були якісь відмітні знаки, можливо могилки. Мабуть, надмогильним знаком були гранітні камені, розчищені у головах дитячих поховань № 3 і 3а. Нагадаємо в зв'язку з цим, що деякі поховання Василівського першого могильника також були позначені каменями.

При скелетах № 5, 12, 37 виявлені крем'яні наконечники стріл та їх уламки — всього сім. Два наконечники — типові вістря з затупленою спинкою — стирчали прямо в кістках. Один з них, виявлений в ребрі кістяка № 12, виготовлений з добре ограненої, порівняно товстої пластини (рис. 5, 1). Від удару об кістку вістря розтріскалось, частина його, що залишилась в ребрі, має довжину близько 2 см. Спинка знаряддя старанно стесана крутою краєвою ретушшю. Другий наконечник (рис. 5, 2) застряв у хребці кістяка № 37. При ударі об кістку він також роздробився не менш як на 10 частин.

Дрібні уламки крем'яних стріл знайдені серед кісток поховань № 5 (рис. 5, 3—6) і № 12 (рис. 5, 7). Вістря Василівського третього могильника типологічно близькі до знахідок Волоського і Василівського першого могильників⁸.

Поховання другої групи Василівського третього могильника лежать у витягнутому стані на спині. Всі вони орієнтовані головою на південний захід, обличчям вправо або вліво. Руки звичайно витягнені вздовж тулуба, ліва іноді зігнута в лікті під прямим кутом, кисть лежить біля живота або грудей. Ноги, як правило, прямі. Винятком є кістяк № 36, гомілки якого дуже підігнуті назад, а кістки рук піднесені до черепа.

Серед поховань другої групи дві могили потрійні (№ 31—33, 34—36, рис. 4, 2) і дві індивідуальні (№ 1, 15). Всі кістяки, за винятком

⁶ Про примусову зігнутість деяких кістяків Волоського могильника говорить В. М. Даниленко. Стопи ряду кістяків Василівського першого могильника також були витягнуті вниз.

⁷ Визначення віку зроблено в польових умовах анатомом Г. В. Лебедінською і антропологом Т. В. Сурніною.

⁸ В. Н. Даниленко, вказ. праця, рис. 2, 6; А. Д. Столяр, вказ. праця, рис. 15, 1—7.

поховання підлітка (№ 32),— останки чоловіків. За визначенням І. Й. Гохмана, серед них двоє молодих, троє зрілих (36—50 років) і один близько 50—55 років.

При витягнених кістяках виявлена значна кількість знахідок: кістяний наконечник списа, вістря стріла трикутної форми та інші предмети. Наконечник списа, що засів у крижі кістяка № 34, є унікальною знахідкою. На жаль, під час нанесення удару списом він розколовся вздовж і зламався впоперек. Довжина частини, що збереглася,— 4 см. Наконечник має сплющено-округлий переріз. По обох боках вістря є поздовжні пази для крем'яних вкладишів. Кілька вкладишів збереглося у первісному стані. Вони являють собою мікропластини без будь-яких слідів сторонньої обробки (рис. 5, 8). Аналогії такому наконечнику можна вбачати у відповідних виробих ранньонеолітичних стоянок типу о. Сурського⁹. Решта крем'яних і кістяних виробів знайдена серед кісток поховань. Тут є невеликі трикутники, виготовлені з досить товстих, але добре огранених пластин (рис. 5, 9). Спинки знарядь і трохи ввігнута їх основа старанно оббиті крутою краєвою ретушю. Один із трикутників нагадує асиметричну трапецію (рис. 5, 10).

Крім описаних знарядь, при витягнених кістяках знайдено фрагмент ножовидної пластини та уламки якихось кістяних виробів (кістяки № 33, 34), серед яких — фрагмент кістяного вістря (рис. 5, 11). Цікаво, що ці вироби, частково обпалені, мають темний, засмалений вигляд.

Ці знахідки свідчать про дещо пізніший час поховань другої групи щодо розглянутої вже групи скорчених кістяків.

Не обстоюючи тут висловлену нами раніше думку про належність скорчених і витягнених поховань до двох самостійних некрополів¹⁰, проти чого так категорично виступив А. Д. Столяр¹¹, ми все ж підкреслюємо їх явну відособленість і очевидну різночасовість, яка впливає не лише з відмінності в обряді поховання і розміщення кістяків на площі могильника, а також і з ряду інших фактів.

Група скорчених поховань, по суті,— звичайне родове кладовище, де поряд з чоловічими похованнями є також жіночі та численні дитячі. Група ж витягнених поховань включає лише чоловіків і притому (за одним лише винятком) дорослих осіб. Це, очевидно, колективні могили воїнів, що загинули в бою. Виділені групи поховань, як вже зазначалось, мають і різну орієнтацію: скорчені орієнтовані в усі боки, витягнені — лише на південь чи з невеликим відхиленням на захід.

Поховання другої групи, до того ж, мають меншу глибину залягання.

Група скорчених поховань, яка на могильнику є основною, безперечно, давніша за могили з витягненими кістяками. Вже одного погляду на план некрополя досить, щоб переконатися в тому, що його створення починалось саме із спорудження могил для скорчених поховань, які займають тут центральну частину, і лише потім на периферії існуючого могильника виникли ями з витягненими похованнями.

Знайдені при скорчених кістяках вістря з затупленою спинкою виготовлені з невеликих ножовидних пластин. Як відомо, вістря подібного типу існували в палеоліті і мезоліті Східної Європи досить довгий час. Вони добре представлені в Амвросіївському костисті, нижньому горизонті Тельманівської стоянки, є в Мізині, різних горизонтах

⁹ В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, 1950, табл. I, 11.

¹⁰ Д. Я. Телегин, Васильевский третий могильник, КСИА, в. 7, 1957.

¹¹ А. Д. Столяр, вказ. праця, стор. 127 і далі.

Молодово V на Дністрі і Володимирівки на Південному Бузі, у V горизонті Осокорівської стоянки в Надпоріжжі тощо. Вістря з затупленою спинкою зустрічаються на ранніх донних стоянках Подніпров'я (Кудлаївка). Нещодавно вони знайдені в комплексі з геометричними формами типу трапецій поблизу с. Велика Андрусівка на Черкащині. Такі вістря, проте, не відомі в неоліті України. Отже, рання група поховань Василівського третього могильника безперечно відноситься ще до мезолітичного часу. Більш точно датування цієї групи поховань можливе при зіставленні матеріалів Василівки 3 із знахідками інших

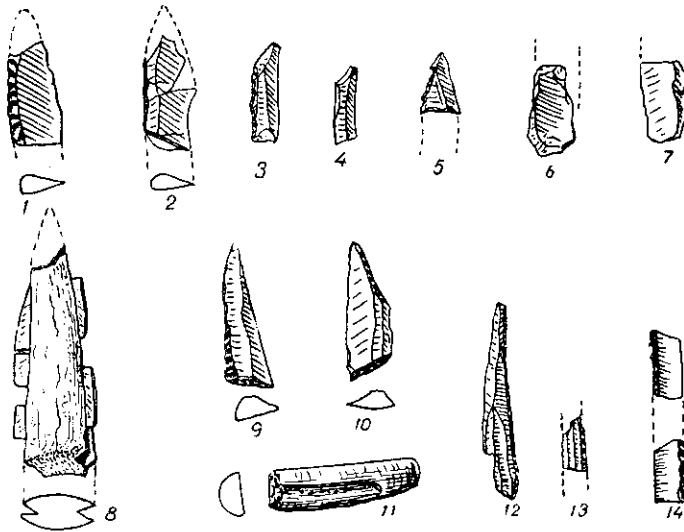

Рис. 5. Крем'яні та кістяні вістря і їх уламки, виявлені при скорчених (1—7) і витягнутих (8—11) похованнях Василівського третього могильника. Вістря з затупленою спинкою Волоського (12) і Василівського першого (13—14) некрополів.

некрополів цього типу в Надпоріжжі — Волоського і Василівського першого, на чому ми зупинимося нижче.

Вік витягнутих кістяків Василівки 3 визначається характером виявлених при них знахідок (трикутні вістря і наконечник списа). Аналогічні трикутні вістря знайдені серед матеріалів кінця мезолітичної епохи в Криму (наприклад, в другому тарденуазькому шарі Фатьма-Коба¹² і на стоянці Кара-Коба¹³). М. В. Воеводський відносить подібні вістря Східної Європи до свідерської епохи¹⁴. Аналогію кістяному наконечнику із Василівки 3 можна вбачати серед матеріалів ранньонеолітичної епохи. Слід зауважити, що групі витягнені поховання, аналогічні Василівському, на Україні відомі як в мезолітичний час (Мурзак-Коба), так і в епоху раннього неоліту. Кілька груп таких поховань в овальних ямах — «гніздах» досліджені нами, наприклад, на Вільнянському могильнику, де вони перекривались пізньонеолітичними могильниками.

Таким чином, група витягнутих поховань Василівського третього могильника повинна датуватися кінцем мезоліту — початком неолітичної епохи.

¹² Розкопки С. М. Бібікова в 1956—1957 рр., Фонди ІА АН УРСР.

¹³ Ю. Г. Колосов, Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму, КСИА, в. 10, 1960, рис. 2.

¹⁴ М. В. Воеводський, Мезолитические культуры Восточной Европы, КСИИМК, в. XXXI, 1950, стор. 106, рис. 37, 10.

Як вже відзначалось, Василівський третій могильник в своїй старшій частині становить повну аналогію Волоському і Василівському першому некрополям. Ці пам'ятки, безперечно, дуже близькі в часі, але все ж не одночасові. До такого висновку ми приходимо на підставі аналізу виявлених при похованнях вістер і, в першу чергу, характеру ножовидних пластин, з яких вони виготовлені. Привертає увагу насамперед тип пластин Волоського могильника. Пластини мають ще досить погане огранення, їх спинки вкриті багатьма фасетками несталої форми і різних розмірів (рис. 5, 12). В техніці виготовлення цих пластин явно відчуваються верхньопалеолітичні традиції обробки кременю, які проте вже в значно меншій мірі властиві пластинам із Василівських могильників. Вістря з цих некрополів виготовлені з стрункіших, рівно огранених пластин, що мають дво- або трисхильну спинку. Ці пластини типологічно наближаються до мікролітичних (рис. 5, 13 14).

Відмінність в техніці виготовлення ножовидних пластин безперечно свідчить про більш ранній вік Волоського могильника і пізніший — Василівських. Волоський некрополь (дається В. М. Даниленком епіпалеолітичним часом), очевидно, ще цілком відноситься до заключного періоду палеолітичного часу. Про більш ранній вік Волоського могильника свідчить і однорідність антропологічного матеріалу. Зауважимо також, що крем'яні вістря Волоського могильника, на відміну від Василівських, вкриті біло-голубою патиною, що при однаковій якості кременю і загалом аналогічних умовах залягання може також служити хронологічним показником.

З Василівських могильників, дуже близьких у часі, розкопаний нами третій некрополь, очевидно, трохи молодший. На це вказує безпосереднє переростання його в могильник іншого типу з витягненими похованнями.

Підсумовуючи сказане, можна твердити про таке розміщення в часі епіпалеолітичних (мезолітичних) могильників Надпоріжжя:

а) Волоський, який є найдавнішим і ще досить тісно зв'язаний з фінальнопалеолітичною епохою; б) Василівський перший; в) Василівський третій, що змінюється могильниками неолітичної епохи з витягненими похованнями.

Приведене нами хронологічне розчленування трохи відрізняється від запропонованого А. Д. Столяром, який вважає найдавнішим Василівський перший могильник¹⁵. В основу такого датування дослідник поклав ступінь скорченості кістяків, найдавнішими з яких він вважає найбільш скорчені. Помилковість такого критерію для хронології могильників цього типу в Надпоріжжі стає цілком очевидною, якщо згадати, що у всіх трьох є поховання з найрізноманітнішим ступенем скорченості. На Волоському і Василівському третьому могильниках, крім того, є ями з групами, безперечно одночасовими похованнями, що включають як дуже скорчені, так і ледве зігнуті кістяки. Отже, ступінь скорченості, на нашу думку, не може служити хронологічним показником. Між іншим, висунутий А. Д. Столяром критерій хронології не узгоджується з його ж висновками: Волоський могильник, де сильно скорчених скелетів найменше, ставиться ним в хронологічній таблиці на друге місце, перед Василівкою 3, а не на третє, де мав би стояти.

Антропологічний матеріал з Василівського третього могильника вивчений І. Й. Гохманом. З 20 черепів дорослих виділяються, перш за все, два крайні типи: 1 — середземноморський, дуже граційний, вузьколиций, доліхокранний і 2 — масивний, широколиций, із значно меншим профілюванням обличчя. Поряд з похованнями, які за сумою оз-

¹⁵ А. Д. Столяр, вказ. праця, стор. 129.

нак більш-менш впевнено відносять до одного з названих вище антропологічних типів, є черепи, що являють собою проміжні форми між ними. Вони зустрічаються як серед скорчених, так і серед витягнутих поховань. Отже, хронологічний матеріал Василівки 3 свідчить про певну змішаність населення Подніпров'я в той час (представлені типи явно південного, присередземноморського походження, а також кроманьйонський тип — загалом більш північного походження).

Явище змішаності двох расових типів спостерігається і в Василівському першому могильнику, де, за визначенням Т. С. Кондукторової, поряд з черепами пізніх кроманьйонців «представлені чи навіть переважають черепи... так званого середземноморського типу»¹⁶.

Деяко іншим було населення в найдревнішому з досліджених могильників цього типу — Волоському. Г. Ф. Дебець, який опрацював матеріали з Волоського некрополя, знаходить аналогії його черепам лише серед древніх рас середземноморського і австралоїдного типів. Північної кроманьйонської домішки тут немає¹⁷.

Вивчення археологічних і антропологічних матеріалів мезолітичних могильників Надпоріжжя дозволяє зробити висновок про значні зміни, що намітилися тут як в поховальному обряді, так і в етнічному складі древнього населення.

Верхньопалеолітичні поховання на Україні, на жаль, поки ще не відомі. Але дуже можливо, що в той час степова частина України була населена племенами південного середземноморського походження, близькими до людей, похованих у Волоському могильнику, про що до деякої міри свідчить належність цієї території до середземноморської верхньопалеолітичної культурної області¹⁸. Слід гадати, що межа цієї області (на Україні вона проходить десь на північному кордоні степової зони) в якійсь мірі була також і рубежем поширення людей південного середземноморського типу. Лише в окремих випадках вони проникли далі на північ, в район розселення кроманьйонських груп типу людей Костьонки 4 чи Пшедмоста. Свідченням такого проникнення є, наприклад, відоме скорчене на боці поховання людини середземноморського типу з Маркиної гори. При дальшому розгляді історії населення південної України в мезолітичний і неолітичний час ми виходимо з припущення про існування на Східноєвропейській рівнині двох великих областей — північної і південної, заселених генетично різними групами людей. Таке припущення безперечно стосується раннього епіпалеолітичного часу, коли південь України заселяли люди середземноморського походження типу похованих у Волоському могильнику (ще без будь-якої кроманьйонської домішки). Згодом, на пізніших етапах мезоліту, в час існування Василівських могильників, почалося проникнення на південь України кроманьйонського типу, що привело до поступового витіснення і асиміляції місцевого населення¹⁹. Нове населення, принісши з собою ритуал групових витягнутих поховань, заселило очевидно всю степову зону України аж до території Криму, де поряд із скорченими похованнями типу Фатьма-Коба з'являються могили кроманьйонців з витягненими кістяками (Мурзак-Коба).

Багатівіковий процес змішування кроманьйонської і середземноморської рас на півдні України закінчився лише в неолітичний час

¹⁶ Т. С. Кондукторова, Палеоантропологические материалы из мезолитического могильника Васильевка I, «Советская антропология», 1957, № 2, стор. 207.

¹⁷ Г. Ф. Дебець, Черепа из эппипалеолитического могильника у с. Волошского, «Советская этнография», № 3, 1955.

¹⁸ С. Н. Замятин, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, Труды Ин-та этнографии, новая серия, т. XVI, М., 1951, рис. 10.

¹⁹ Ця думка, висловлена нами раніше (див. Вісник АН УРСР, 1957, № 8, стор. 51—54), здається, знаходить визнання в працях А. Д. Столяра і І. Й. Гохмана.

повним переважанням зайшлих племен. В цей час тут, зокрема на Придніпров'ї і Приазов'ї, виникають численні колективні усипальниці з витягненими на спині похованнями типу Вільнянського, Вовнизьких, Микільського, Лисогорського, Маріупольського та інших могильників.

Закінчуючи розгляд питання про зміну населення на півдні України при переході від палеоліту до неоліту, відзначимо, що цей процес був очевидно мирним (про це свідчить тривале змішування людей різних антропологічних типів, засвідчене, наприклад, у Василівських могильниках. Але іноді сутички між ворогуючими групами напевно вирішувались за допомогою зброї, про що свідчать вістря стріл і списа, виявлені в кістках Волоського і Василівського третього могильників.

Опис поховань

№ 1 (рис. 6, 1). Поховання дорослої особи на спині, головою на південь, обличчям на схід. Ноги витягнені. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, права — рівна. Збереженість кістяка погана, череп сплющений, трубчасті кістки розтріскались, дрібні кісточки стоп ніг і кистей рук відсутні. Глибина залягання 2 м²⁰.

№ 2 (рис. 6, 1). Поховання дорослої особи. Дуже скорчене на правому боці, головою на південь. Ноги сильно підігнуті в колінах і підтягнені до живота, руки зігнуті в ліктях. Кісті рук біля обличчя. Хребет вигнутий назад. Проксимальні кінці плечових кісток підпирають череп знизу. Збереженість кісток погана. Від правих гомілок збереглись лише уламки. Глибина залягання 2 м.

№ 3 і 3а. Парне поховання дитини 10—12 років (3) і немовляти (3а). Розміщені поруч з двома гранітними каменями, один з яких трохи перекривав череп поховання № 3, покладеного в скорченому стані на правому боці, головою на південний захід. Глибина 1,89 м. Положення немовляти визначити не вдалося. Глибина залягання 1,96 м.

№ 4. Поховання дорослої особи, слабо скорчене на правому боці, головою на південь. Ноги зігнуті в колінах і підігнуті до грудей, руки зігнуті в ліктях, кисті на рівні голови. Глибина залягання 1,96 м.

№ 4а. Поховання дорослої особи, за орієнтуванням і положенням кісток аналогічне похованню № 4.

№ 5 і 6 (рис. 7). Поховання залягають поруч, на одному рівні. Ліве коліно поховання № 5 трохи перекриває ребра кістяка № 6. Це, безперечно, одночасове парне поховання. Обидва кістяки трохи пофарбовані червоною вохрою.

№ 5. Поховання дорослої особи, вільно скорчене на правому боці, головою на південний схід. Ноги зігнуті і підтягнені колінами до рівня грудей, руки зігнуті в ліктях, кисті біля голови, дуже нахилена вниз. Глибина залягання 1,84 м. Серед кісток, біля лівої лопатки, під нижньою щелепою, на поверхні тазової кістки і в ділянці кистей рук, знайдено чотири уламки крем'яних пластин (рис. 5, 3—6). Три з них мають круту краєву ретуш на одному боці і, можливо, є частиною вістря стріли.

№ 6. Поховання дорослої особи в неприродно сильно скорченому стані, на правому боці, головою на південний схід. Всі трубчасті кістки рук і ніг щільно притиснуті до кісток грудної клітки. Очевидно, у покійника були підрізані сухожилля, можливо, він був міцно зв'язаний. Глибина залягання 1,83 м.

№ 7 (рис. 7). Поховання дитини 10—12 років, зберігся лише

²⁰ Глибина взята від нульової відмітки (поверхня гумусу в кв. 1) до верхньої частини кісток черепа.

череп. Померлий був покладений, очевидно, на правому боці, головою на захід. Глибина залягання 1,83 м.

№ 8 (рис. 4, 4; 7). Поховання чоловіка 25—30 років, дуже скорчене, на спині, головою на південь, з деяким відхиленням на захід. Руки

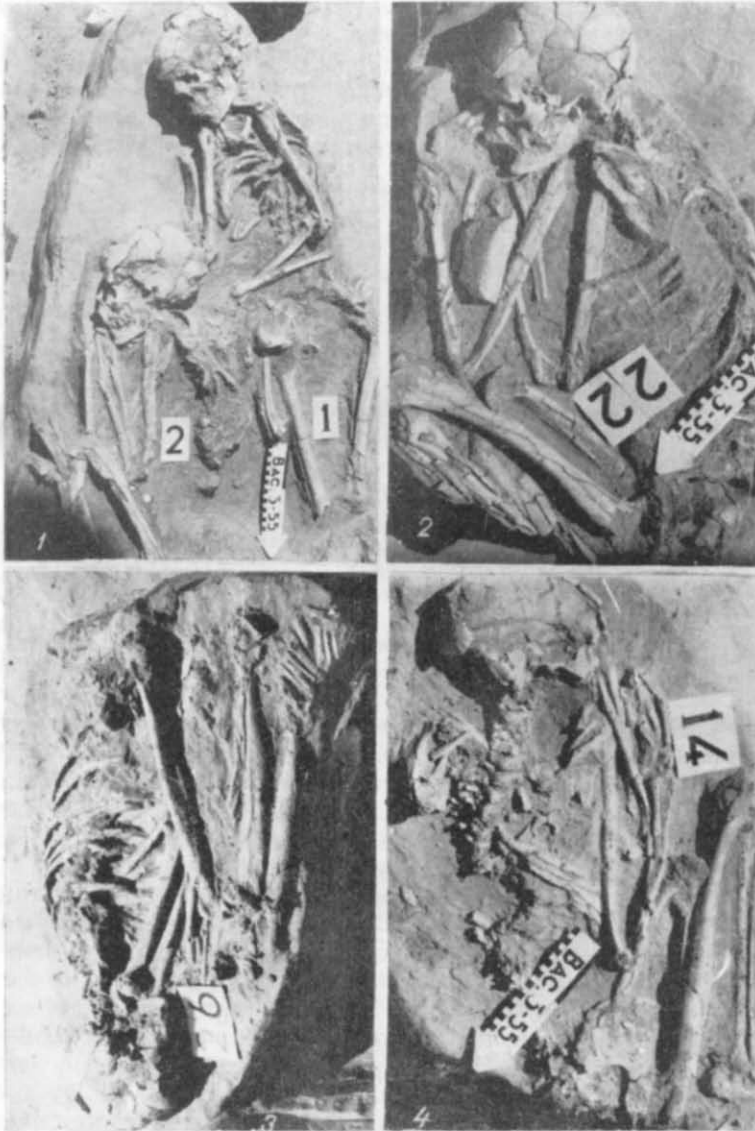

Рис. 6. Василівка 3. 1—4 — поховання № 1, 2, 22, 26, 14.

зігнуті в ліктях, кисті — біля правої щоки. Ноги, зігнуті в колінах, лежать на грудях. Глибина залягання черепа 1,7 м.

№ 9. Поховання дорослої особи, розміщене трохи осторонь інших поховань могильника. Верхня частина кістяка зруйнована розмивом. Збереглися кістки ніг і кілька ребер. Судячи з цього, покійник був покладений у скорченому стані на правому боці головою на схід. Глибина залягання 2,5 м.

№ 10 (рис. 7). Поховання жінки 36—50 років, вільно скорчене, на лівому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах і наближені до

грудей. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями, лежать перед обличчям на рівні очей. Глибина залягання 2,15 м.

№ 11 (рис. 7). Поховання дорослої особи, дуже сильно скорчене, на правому боці, головою на південь. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені майже до підборіддя. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені і лежать біля шиї.

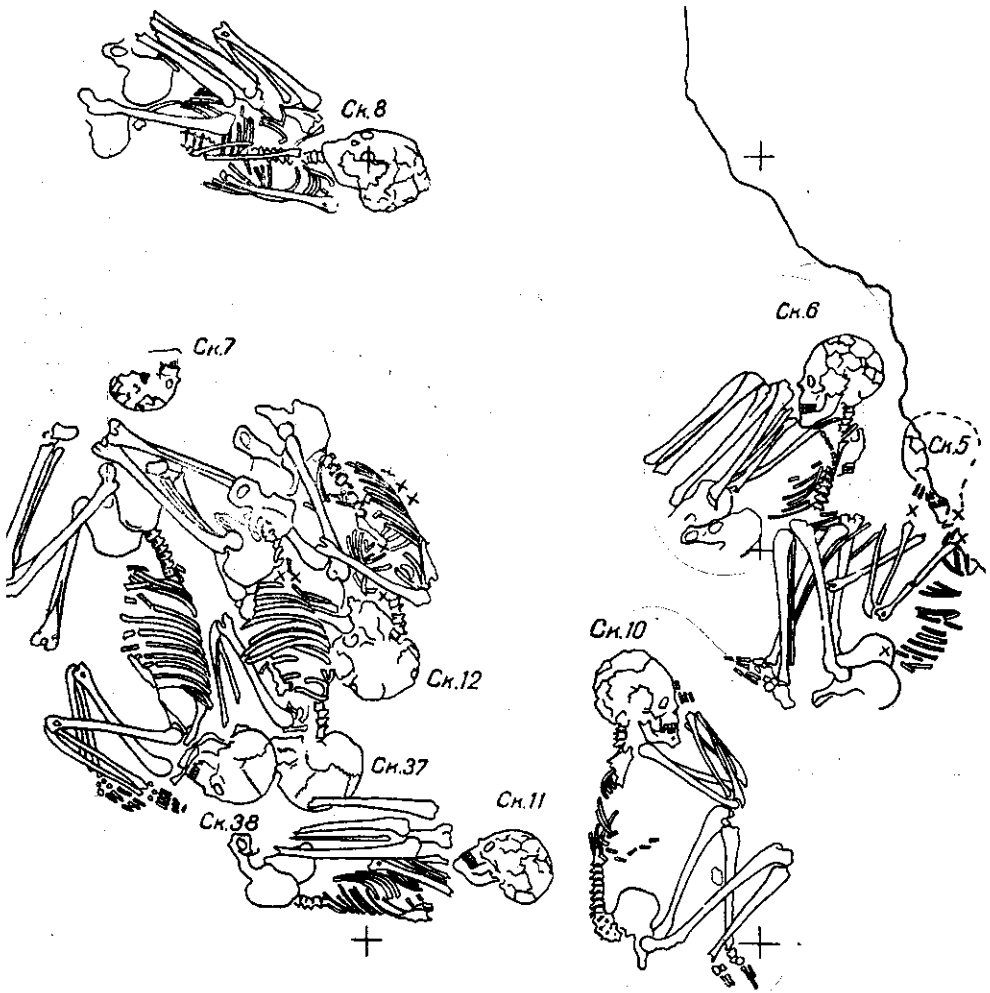

Рис 7. Василівка 3. Поховання 5—8, 10—12, 37, 38.
х—крем'яні вістря і їх уламки.

Кістяк № 11 частково перекривав потрійне скорчене поховання: кістки його таза і дистальні кінці притиснутих до нього гомілок лежать над черепами кістяків № 37 і 38, на 0,25 м вище (рис. 4, 1). Глибина залягання цього поховання 1,13 м.

№ 12, 37, 38 (рис. 4, 3; 7). Потрійне поховання, кістяки залягають на одному рівні. Очевидно, в одну спільну яму одноразово були покладені три покійники: спочатку крайній зліва (12), потім крайній справа (38) і останнім — середній (37). Поховання залягають досить глибоко, на 0,25—0,5 м глибше від інших кістяків, в шарі білесуватого суглинку. Це потрійне поховання частково перекривалось скорченим похованням № 11. Положення покійників у ямі було далеко не однакове: якщо № 38 скорчений слабо, то № 37 і № 12 дуже зігнані і, оче-

видно, втиснуті в яму. Кістяк № 38 займає стільки ж місця, скільки два інших разом. Поховання орієнтовані головою на південний захід і захід.

№ 12. Поховання чоловіка 25—30 років, дуже сильно скорчене, на лівому боці. Грудна клітка і таз досить сильно розгорнуті на спину. Ноги скорчені і притиснуті до грудей. Коліно правої ноги майже торкається підборіддя і лежить на поверхні лівої лопатки. Руки зігнуті в ліктях. Глибина залягання 2,36 м.

Біля третього знизу ребра правого боку виявлено дрібні уламки крем'яних пластинок, які щільно прилягали до кісток. Дрібна скалка із кременю знайдена також між п'ятим і шостим ребрами лівого боку.

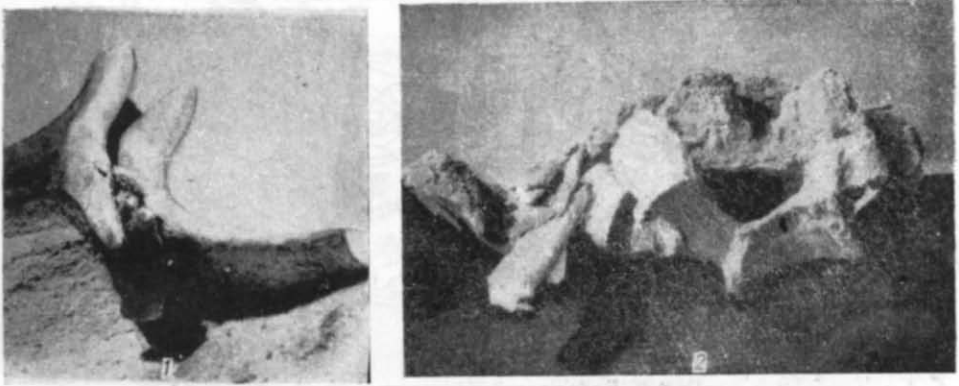

Рис. 8. Василівка 3.

1 — крем'яне вістря в ребрі поховання № 12; 2 — кістяний наконечник списа з вкладишами в крижі поховання № 34.

В дванадцятому лівому ребрі виявлено крем'яне вістря стріли, описане вище (рис. 5, 1). Рана нанесена ззаду. Стріла, потрапивши в ребро, розколола його і засіла в кістяку на глибині 1 см. На фотографії видно злам ребра в місці удару стріли (рис. 8, 1).

№ 37. Поховання чоловіка 25—30 років, лежить поруч із похованням № 12 і перекриває його. Померлий був покладений на лівому боці. Положення покійника трохи незвичайне: верхня частина тулуба лежить на правому боці, а таз розгорнутий передньою частиною догори. Одна гомілка лежить під тазом не в анатомічному порядку, другої немає. Руки дуже зігнуті в ліктях і втиснуті між ребрами. Кість правої руки лежить на тильній частині черепа № 38. Глибина залягання 2,3 м. В правому поперечному відростку другого поперекового хребця виявлений дуже розтрісканий наконечник стріли (рис. 5, 2). Рана була нанесена в спину з правого боку і дещо трохи зверху. Вістря пробило основу відростка майже наскрізь і розтріскалось. Його уламок лежав на другому відростку того ж хребця. Біля проксимального кінця правої плечової кістки, з її латерального боку, за визначенням Г. В. Лебединської, є сліди поранення у вигляді ямки довжиною 2,5 см. Пошкодження на кістці заросло ще за життя похованого.

№ 38. Поховання чоловіка 25—30 чи 36—50 років. Виділяється між іншими помітно більшим зростом. Слабо скорчене на лівому боці. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до рівня живота. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать перед обличчям (за 5—7 см від нього). Кістяк не має гомілок лівої ноги. Глибина залягання 2,33 м.

№ 13. Поховання дорослої особи, зруйноване розмивом ярка. Збереглася лише нижня частина кістяка, інтенсивно пофарбована чер-

воною вохрою. Покійник лежав скорченим, на правому боці, головою на схід. Кісті рук піднесені до обличчя. Глибина залягання 2,4 м.

№ 14 (рис. 6, 4). Поховання жінки 36—50 років, дуже скорчене, на лівому боці, головою на південний схід. Ноги зігнуті і притиснуті до живота. Кість лівої руки лежить під щокою, правої — поруч, біля обличчя. Глибина залягання 1,9 м.

№ 15. Поховання дорослої особи. Від кістяка зберігся лише череп. Знаходиться на східному краю могильника. Покійник, що лежав, очевидно, у витягнутому стані, був орієнтований головою на південний захід. Глибина залягання 1,6 м.

№ 16. Поховання жінки 36—50 років, дуже скорчене, на правому боці, головою на південний схід. Ноги притиснуті до живота, руки —

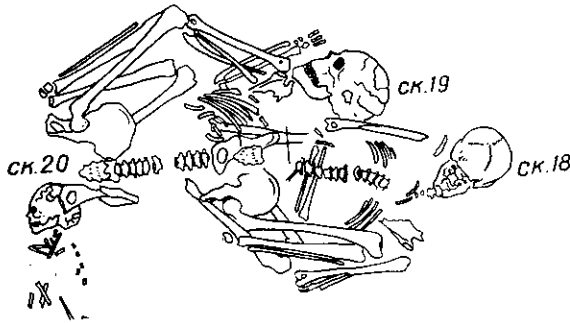

Рис. 9. Васпівка 3. Поховання № 18—20.

до грудей, кісті рук — проти обличчя. Глибина залягання 1,74 м. Кістяк лежав на 0,25 — 0,3 м вище від дитячого поховання № 17, яке частково перекривав стопами ніг.

№ 17. Поховання дитини 6—7 років, скорчене, на правому боці, головою на схід. Глибина залягання 2,1 м.

№ 18 і 19 (рис. 9). Парне поховання жінок, що лежать майже на одному рівні. № 18 частково перекриває № 19.

№ 18. Поховання жінки 36—50 років. Положення кісток трохи незвичайне для поховань першої групи. Покійниця була кинута в яму догори спиною. Ноги підігнуті під тулуб і трохи відвернуті праворуч. Ліва рука зігнута в лікті, кість в ділянці живота; права рука неприродно зігнута, кість під пахвою. Поховання орієнтовано головою на південь. Глибина залягання 1,8 м.

На лівій тим'яній кістці черепа є вм'ятини, нанесена давно твердим чотирикутним предметом розміром 5×2,5 см. Глибина вм'ятини 1,5 см.

№ 19. Поховання жінки 25—30 років, слабо скорчене, на правому боці, головою на південь. Кість правої руки лежить коло лоба, лівої — коло плеча. Плечова кістка лівої руки неприродно вивернута із суглоба. Глибина залягання 1,9 м.

№ 20 (рис. 9). Поховання дитини 3—4 років, на правому боці, в скорченому стані, головою на схід. Кістяк засипаний червоною вохрою. Глибина залягання 2,06 м.

№ 21. Поховання дитини 2—4 років, скорчене, на лівому боці, головою на північний захід. Глибина залягання 2 м.

№ 22 (рис. 6, 2). Поховання жінки віком понад 50—55 років, слабо скорчене на правому боці, головою на південний схід — схід. Кісті рук — під правою щокою. Глибина залягання 1,94 м.

Кістяк № 22 тазовими кістками перекривав ліктьову кістку і радіус лівої руки кістяка № 24, що лежав нижче на 15 см.

№ 23. Поховання чоловіка 36—50 років, збереглося частково. Є че-

реп і кисті рук. Покійник лежав на правому боці, головою на південь. Кисті рук проти обличчя. Права — долонею догори, ліва, що лежить поруч, — вниз. Глибина залягання 2,17 м.

№ 24. Поховання чоловіка 25—30 років, також збереглося частково — немає нижньої і середньої частини тулуба. Покійник похований на правому боці, головою на південь. Глибина залягання 2,16 м.

№ 25 (рис. 4, 5). Поховання чоловіка 36—50 років, слабо скорчене,

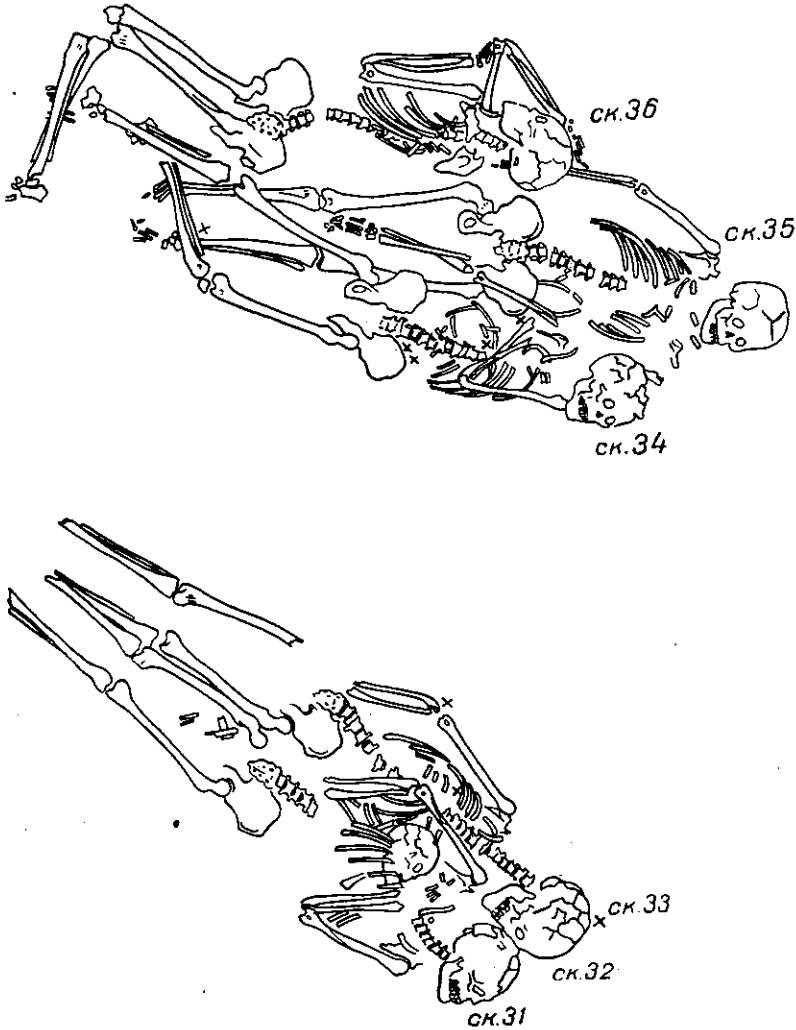

Рис. 10. Василівка 3. Поховання № 31—36. X крем'яні і кістяні знахідки.

на правому боці, головою на північний схід—схід. Череп стоїть сагітальним швом догори. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до живота. Кістки лівої стопи витягнені донизу, руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать під обличчям. Похований виділяється порівняно великим зростом. Глибина залягання 2 м.

Кістяк № 25 вирізаний монолітом для експозиції Дніпропетровського музею.

№ 26 (рис. 6, 3). Поховання чоловіка 25—30 років, дуже скорчене, на правому боці, головою на південний схід. Кисті рук проти обличчя. Голова втягнена в плечі. Кістки трохи пофарбовані червоною вохрою. Глибина залягання 2,15 м.

№ 27. Поховання дитини 8—9 років, скорчене, на правому боці, головою на схід. Глибина залягання 2,34 м.

№ 28 (рис. 3, 3). Поховання чоловіка 36—50 років, скорчене, на лівому боці, головою на схід. Ноги підтягнені до живота, руки зігнуті в ліктях і притиснуті до грудей, кисті, мабуть, закривали нижню частину обличчя. Глибина залягання 2,35 м.

№ 29. Поховання дитини 3—4 років. Збереглися лише трохи пофарбовані уламки черепа. Покійник лежав на боці, головою на північний схід. Глибина залягання 1,88 м.

№ 30. Поховання дитини 2—3 років. Скорчене, на правому боці, головою на південь. Кістки рук і ніг дуже притиснуті до грудей. Поховання засипане порошком червоної вохри. Глибина залягання 2,17 м.

Кістяк № 30 вирізаний монолітом.

Кістяки № 31, 32, 33 — потрійне поховання в спільній могилі. Покійники були покладені в такій послідовності: 33, 32, 31 (рис. 4, 2; 10), головою на південний захід.

№ 31. Поховання чоловіка віком понад 50—55 років, витягнене на спині, обличчям вліво. Права рука лежить вздовж тулуба, трохи зігнута в лікті, кисть на тазових кістках. Ліва рука зігнута в лікті, кисть — на грудях. Глибина залягання 1,65 м.

№ 32. Поховання підлітка на правому боці. Права нога витягнена, ліва трохи зігнута в коліні. Глибина залягання 1,68 м.

№ 33. Поховання молодого чоловіка, витягнене на спині, головою на південний захід, обличчям вліво. Права рука витягнена вздовж тулуба і трохи зігнута в лікті, кисть — в ділянці таза. Глибина залягання 1,65 м.

Між восьмим і дев'ятим ребрами правої половини грудей виявлене трикутне вістря з кременю (рис. 4, 6; 5, 9). Біля черепа лежав уламок пластини, а біля ліктя правої руки — уламок кістки із слідами обробки і обпалення.

Кістяки № 34, 35, 36 — одне потрійне поховання (рис. 4, 2; 10). Залягають поруч, на одному рівні. Кістяк № 35 частково перекриває № 34, який також перекритий кістяком № 36. Всі кістяки чоловічі. Вік покійників 25—30 років. Поховання орієнтовані на північний захід.

№ 34. Поховання витягнене на спині. Права нога рівна, ліва — трохи зігнута в коліні і неприродно підігнута праворуч, права рука простягнута вздовж торса. Ліва — зігнута в лікті, кисть — на грудях. Глибина залягання 1,82 м.

В крижі з правого боку і трохи ззаду виявлено уламок кістяного наконечника списа з крем'яними вкладишами (рис. 5, 8). Наконечник засів глибоко в губчасте тіло верхнього хребця крижа, розколовся по довгій осі, і менша його частина проникла майже наскрізь крижа (рис. 8, 2).

В районі грудної клітки між грудними хребцями з правого боку лежав уламок ножовидної пластини із слідами ретуші. При розчистці поховання № 34 в ділянці грудей знайдено наконечник стріли у формі асиметричної трапеції чи трикутника (рис. 5, 10). Крім цих знахідок, коло лівої гомілки лежав уламок якогось кістяного знаряддя (рис. 5, 11).

№ 35. Поховання витягнене на спині. Права рука трохи відведена вбік. Глибина залягання 1,8 м.

№ 36. Поховання витягнене на правому боці. Ноги підігнуті в колінах назад. Таз розвернутий лобковими кістками догори. Права рука піднята, зігнута в лікті, кисть біля лоба. Ліва рука «підтримує» лікоть правої. Глибина залягання 1,9 м.

Між ребрами правого боку лежало два маленькі уламки крем'яних пластин з дрібною ретушшю. (№ 37, 38 — див. стор. 15.)

№ 39. Поховання чоловіка, слабо скорчене, на лівому боці, головою на північний схід — схід. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до таза. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать перед обличчям. Глибина залягання 2,2 м.

№ 40. Поховання дитини 2—3 років. Збереглися лише уламки черепа, які лежали над гомілками кістяка № 41.

№ 41. Поховання дитини 10—12 років, скорчене, на лівому боці, головою на південний схід. Ступінь скорченості невеликий. Глибина залягання 1,8 м.

Кістяк № 41 перекривав № 42.

№ 42 (рис. 3, 4). Поховання дорослого чоловіка, слабо скорчене, на лівому боці, головою на північ. Кисті рук лежать проти лоба. Біля кістяка знайдено дві стулки анадонти, черепашка палюдини і уламок трохи обпаленої кістки із слідами обробки. Всі знахідки, за винятком черепашки палюдини, що лежала коло таза, виявлені в ділянці грудей. Глибина залягання 2,27 м. Кістяк вирізаний монолітом.

№ 43. Поховання немовляти 1—2 років, дуже пофарбоване червоною вохрою. Лежало в скорченому стані, на правому боці, головою на південь. Глибина залягання 2,27 м, було перекрито кістяками № 3 і 3а.

Поблизу поховання № 26, за 1,5—2 м від нього, в лесі виявлено кістку крупного бика ²¹.

---

²¹ Визначення І. Г. Підоплічка.